

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA: THOMAS MANN ÉS FRIEDRICH NIETZSCHE

LENDVAI L. FERENC

Thomas Mannt egész élete során foglalkoztatta Nietzsche gondolatvilága. Korai nagy elméleti műve, az 1915 ősze és 1918 februárja között írt *Betrachtungen eines Unpolitischen* egy helyütt így adja meg az író szellemi ideáljait: „Az a három név, amelyet meg kell neveznem, ha szellemi-művészi műveltségem alapjait keresem, örökre összefonódott szellemek ama hármas csillagzatának nevével, amely hatalmasan és fényesen ragyog a német égbolton – azok nem bensőségesen német, hanem európai eseményeket jelölnek: Schopenhauer, Nietzsche és Wagner”; habár a késői Nietzsche már itteni álláspontja szerint is gyakran groteszk és fanatikus.¹ A három név közül mégis Nietzsche volt számára a legfontosabb (Wagnerral ugyan alaposabban, de Schopenhauerral alig foglalkozott), mégpedig annak kultúrkritikája, pontosabban civilizációkritikája miatt: „Nietzsche hagyatékában találtak egy hihetetlenül ihletett meghatározást a *Mesterdalnokokról*. Így hangzik: *Mesterdalnokok – a civilizáció ellentéte, a német a franciával szemben*. Felbecsülhetetlen értékű jegyzet.”² Az író azonban már 1912-es esszéjében: *Der Künstler und der Literat* elvégezte elvileg kultúra és civilizáció szembeállítását, mely a német szellemi életben a 18. század vége (Kant rousseau-i hatás alatt álló történelemfilozófiája) óta jelen volt: itt az „irodalmárt” a civilizáció, a „művészt” a kultúra képviselőjének minősítette. Az első világháború idején azután, a német értelmiség többségéhez hasonlóan, ő is úgy hitte, hogy Németország „protestáló szabadságharca” a kultúrát védelmezi a keleti barbárság és a nyugati (elidegenült) civilizáció ellenében.

Thomas Mann a *Betrachtungen*ben mintegy még név nélkül preformálva képviselt egy olyan szellemisséget, amelyet – fogalmilag Dosztojevszkijhez kapcsolódva egy 1921-es *Russische Anthologie* bevezetésében – a „konzervatív forradalom” ellentmondásos névvel illetett, azt állítva egyszersmind, bár kifejtés nélkül, hogy valójában a nietzschei „Korszerűtlen elmélekedések” volt ennek meghirdetése. Ehhez az eszméhez Mann a későbbiekben is mindvégig hű maradt, voltaképpen mindig egy a hagyományokra épített, de mégis radikális reformpolitikát értve rajta. Csak míg a könyvben Bismarck és Hindenburg az ideáljai, egy 1945-ös előadásában (*Deutschland und die Deutschen*) Luthert és Rooseveltet nevezi konzervatív forradalmárnak, a maga korában és a maga területén. Az 1924-es *Rede, gehalten zur Feier des 80. Geburtstags Friedrich Nietzsches* (a müncheni Nietzsche-Gesellschaftban) úgy kapcsolja ide Nietzsche gondolatvilágát, hogy a pozitív módon átértelmezett Nietzsche valójában „annak a »világbanmaradó aszkézisnek« [Max Weber] volt a hőse, mely a forradalom morális formája...”³ Különösen érdekes, hogy az ugyanakkor, az *Izvestija* körkérdésére írt *Über Lenin* hasonló eszmé-

ket tulajdonít Leninnek: aszkézist és a hatalom akarását... Ezért a fasiszta Nietzsche-recepciót Mann először még egyszerűen egy teljes meghamisításnak tartja; amint fölháborodva írja naplójába 1936. I. 16-án: „Nietzsche a szélsőséges »intellektuális tisztaság«, a dionysosi megismerő akarat embere, [...] aki kész volt vállalni az igazsággal és az igazságért járó minden szenvedést – őt akarják kisajátítani!...”⁷⁴

Az *Achtung, Europa!* már az emigrációban, a Népszövetség égisze alatt működő Comité lettres et arts konferenciája (Nizza, 1935. április) számára készült; az első teljes szöveg a *Pester Lloyd* 1936. XI. 15-i és 22-i számában jelent meg, majd 1938-ban az ugyanilyen című kötet darabjaként – az eredetileg visszafogott és óvatos szövegváltozat a későbbiekben radikálisabb és nyíltabb lett. Az írásban többször hivatkozott Ortega hatása valóban érződik a szövegen: a 19. századnak (általában a klasszikus polgári kornak) vége van, korunk jellemzője nemcsak az, hogy a liberális demokráciát fölhasználják annak szétzúzására, de az is, hogy Ibsen *Vadkacsája* ma érthetetlen a tömegnek. „A zürzavaros modernitású tömegszellem emellett a romantika zsargonját beszéli; »nép«-ről beszél meg »föld és vér«-ről, csupa régi és kegyes dologról, és szidalmazza a flaszterszellemet – amely ő maga. [...] [...]a tömegek filozófussága [*Philosophentum*] még rosszabb: a szellem ön-maga ellen fordul, [...] az életet igenelve, és a tudatalatti, dinamikus, sötétséghezózó, anyai-htonikus, szentséggel-szülő alvilág erőit, [...] szemben az ésszel, az élet meggyilkolójával.”⁷⁵ A 19. században, mondja Mann, ez a zavaros irracionális még ismeretlen volt. „Nietzsche fölindult polémiája a platónizmus, szókratizmus, a kereszténység ellen egy olyan embertől származik, akiben több közös volt Pascalal, mint Cesare Borgiával vagy Machiavellivel: ez egy született keresztény aszketikus önmeghaladása volt. Nagyon hasonlított ehhez az a küzdelem, amelyet Marx folytatott a német idealizmus igazság- és morál-fogalma ellen, nem a szellem megvetése miatt, hanem egy új igazság és igazságosság érdekében.”⁷⁶ Paul Ricoeur, ismeretesen, Nietzscht, Marxot és Freudot nevezte a „gyanú” (kritika) mestereinek.

A *Maß und Wert* c. rövid életű folyóiratban jelent meg az 1938. III. 1-jén kezdődött amerikai előadókörútra készült *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*. Eszerint Amerika a demokrácia klasszikus hazája, Lincoln és Whitman országa. A demokráciát fenyegető eszme (a fasiszmus) vonzereje az újdonságban, a látszatfordalmiságban van, ezért képes megragadni az ifjúságot és néhány művészt, amint „nagy kollégám”, Knut Hamsun példája is mutatja, aki fasiszta, és támadja Ossietzkyt a Nobel-békedíja miatt – ő ott maradt az 1870-es generáció dosztojevszkiji és nietzschei szellemiségénél, és nem érti meg a mai helyzetet. A demokrácia: gondolkodás, de egy az étellel és a tettel összekötött gondolkodás, épp ettől új és modern; viszont nem pragmatikus gondolkodás, melynek hibája hogy a cselekvés az elsődleges, ami Goethe szerint mindig lelkiismeretlenséghez vezet – ebben az értelemben Descartes és Nietzsche is demokratának tekinthető. Platón veszélyes utópiáját helyesen kell érteni: „Ha az arisztokrácia valóban és mindig »a jók, a legjobbak uralma« lenne, akkor kívánatos volna, mert pontosan az lenne, amit mi demok-

rációan értünk.”⁷ A demokrata Masaryk vagy Rooseveltt személyükben és mint államférfiak is inkább arisztokratikus típusok, mint Hitler vagy Mussolini.

A *Zu Wagners Verteidigung* (1940. január) distanciát jelent Mann korábbi bálványához, és Nietzsche manni megítéléséhez is fontos adalék. Ismét fölidézi ugyanis Nietzsche megjegyzését: „a *Meistersinger* a civilizáció ellen”; ami eredetileg nem polémia ugyan, csak ténymegállapítás, ám ma már nem értelmetlen azt mondani, hogy „a *Meistersinger* sorsa volt, hogy a mi szegény Herr Hitlerünk kedvenc operája legyen”.⁸ Most hallani sem akar Németország „szabadságharcáról” a Nyugat civilizációja ellen. És akárcsak annakidején az első, most a második világháború is kielezi Mann megfogalmazásait, csak most az ellenkező irányban: „A nemzetiszocializmust le kell verni, ami ma gyakorlatilag sajnos azt jelenti: Németországot le kell verni. És ez egy nagyon meghatározott értelemben úgy is értendő: szellemileg is. Mert csak egy Németország van, nem kettő, egy rossz és egy jó; és Hitler, minden nyomorúságával együtt, nem egy véletlen: hogyan is lett volna lehetséges olyan pszichológiai előfeltételek nélkül, melyek mélyebben keresendők, mint infláció, munkanélküliség, kapitalista spekuláció és politikai intrika.”⁹

A német történelmi és szellemi hagyomány átértékelését radikálisan végzi el a *Deutschlands Weg nach Hitlers Sturz* (először angolul, 1941. július): „Amit nemzetiszocializmusnak neveznek, olyan eszmék virulens elfajulása, amelyek egyébként is magukban hordozták a gyilkos dekadencia csíráját; [...] nevezék bár »romantikának« és legyen bár oly faszcináló is az egész művelt világ számára. Kimondhatjuk, hogy lezüllöttek, és a sorsuk volt, hogy lezülljenek, mivel le kellett zülleniük.”¹⁰ Eszerint a náciizmusnak erőteljes mozzanatai (*stark nazistische Elemente*) találhatóak már Luthernál, aztán Fichte romantikus idealizmusában és Hegel államistenítésében, Richard Wagnernál a *Bayreuther Blätter*ben és a brit renegát H. S. Chamberlainnél, a prusszianizmus olyan udvari történészeinél és lakájainál, mint Treitschke és Sybel, Nietzsche „okos majmánál”, Spenglernél, és Carl Schmittnél, a német fasizmus teoretikusánál. „Hol végződik a »jó« Németország, és hol kezdődik a »rossz«? – kérdi Mann. – Például „Nietzschénél, aki a német hatalmi politikát jobban gyűlölte, mint a kereszténységet vagy a demokráciát és a szocializmust”?¹¹ Nietzsche tehát Thomas Mann számára, ekkor már Wagnerral ellentétben, változatlanul – legalábbis alapvetően – még az egyértelmű értékek közé tartozik, akit semmiképpen nem tekint a fasizmus előfutárának. Ez a helyzet csak később, a náciizmus büntetteinek teljes napvilágrakerülésekor változik meg.

Az egyik levelében „német regényként” említett *Doktor Faustusszal* párhuzamosan, annak mintegy eszmei háttereként Mann két nagy elméleti tanulmányt készített. A *Dostojewski – mit Maßen* először angolul jelent meg mint bevezetés egy amerikai Dosztojevszkij-válogatáshoz (1945. július). Mint írja, adós egy összefoglaló jellegű Nietzsche-tanulmánnyal, s eddig az volt egy Dosztojevszkij-tanulmánnyal is. Habár, amint hozzát teszi: „A démonikusról [...] költeni kell, nem írni.”¹² Nietzsche *Zarathustrájának* utalása a „sápadt bünözőről” Dosztojevszkij találó jellemzése; Nietzsche és Dosztojevszkij rokonok, bár eltérnek egymástól: Dosztojevszkij egy beteges inspiráció alatt álló zseniális életmű megalkotója volt, viszont Nietzsche luciferikus génusza a betegség stimulációjának hatására bonta-

kozott ki. A „bűnözőiről” (*verbrecherisch*), mely szintén rokonságot jelent Dosztojevskij és Nietzsche között, beszélni kell; hiszen Goethe is egyszer kereken kijelentette: nem hallott még bűnről, amire ő maga ne lenne képes. (Elterjedt félreértése egy Goethe-aforizmának, mely valójában nem bűnökről, hanem hibákról beszél.) A „szent betegség” a szexualitásban gyökerezik (mint ismeretes, Freud a koituszt enyhe epilepsziának nevezte). Nietzsche betegsége sok művésznél és muzsikusként előfordul: szexuális (luetikus) eredetű progresszív paralízis. Nietzsche heroikus dicshimnusz zeng a betegség értékéről a megismerés számára, mely szerint: „A lélek és a megismerés bizonyos teljesítményei nem lehetségesek a betegség, az örület, a szellemi bűnözés nélkül, s a beteg nagy emberek: megfeszítettek és áldozatok.”¹³ Ám Goethe mondása szerint a klasszikus az, ami egészséges, és a romantikus az, ami beteg – ezt Mann többször is visszatérően idézte.

A *Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung* előadás volt a washingtoni Congress Libraryban, 1947. IV. 29-én; párhuzamosan készült a Faustregénnyel, de az után lett befejezve; megjelent a *Die Neue Rundschau*ban 1947 őszén. Először is a totalitarizmus politikai és morális gyökereire kérdez rá. „Az »erőtéljes agyrémek« esetében ma Sorelra gondolunk, és könyvére *Sur la violence*, ahol a proletár szindikalizmus és a fasiszmus még egyek voltak.”¹⁴ A morál elleni támadás pedig korjelenség volt, így pl. Oscar Wilde-nál; ugyanis az élet mindenföltreállításának elve alapján. Nietzsche távol állt a faji antiszemitizmustól, a zsidóságban a kereszténység bölcsőjét és a demokrácia csíráját látta (igen, csak persze negatív értelemben); a föltétel nélküli pacifizmus pedig lehet egy nagyon kérdéses, hazug és aljas dolog is (mint a müncheni paktum esetében volt), bár a „szőke bestia” képzetében kétségtelenül egy gyerekes szadizmus jelenik meg. Viszont a felsőbbrendű ember mint fasiszta vezér idealizálása esetében – ahogyan erre szocialista kritikusoknál szokás hivatkozni – ok és okozat Mann szerint fölcserélődik: szerinte nem hiheti senki, hogy Nietzsche alakította a fasiszmust (inkább a fasiszmust őt, illetve művének későbbi sorsát), viszont „mint érzékeny iránytű, megjövendölte a Nyugat fasiszta korszakát, amelyben élünk, s a fasiszmuson aratott katonai győzelem ellenére is még sokáig élni fogunk; [...] a polgári korszak végén a polgári utáni kor fasiszta komponensét látszólag igenli és a szocialistát tagadja, mivel ez a morális, és ő a morált a polgári morállal keverte össze”.¹⁵ (Mann szerint ugyanis a klasszikus polgári korszak átalakult valamilyen kollektivistákorszakba.) Nem ok nélkül ment át ezért a „veszélyesen élni” jelszava a fasiszta argóba, s amit Nietzsche a morál, humanizmus, részvét, kereszténység ellen mondott, „sajnos alkalmas volt rá, hogy a fasiszmus ponyvaideológiájában helyet kapjon: a rabszolgaság szükségzerűsége, a fajnemesítés tévelygése”.¹⁶ Ennek nyomán azután Spengler már a nagystílű cselekvőt hirdette: az imperialistát, a fasiszmus támogatóját. Viszont Nietzsche ama szándéka, hogy a materialistát járja át az emberi, Mann szerint nem más, mint a szellem materializmusa: és ez valójában szocializmus. Nem munkásellenesség, amit Nietzsche a munkásokról mint katonákról mond, mert nála nemcsak a „Nichts-Besitzer” veszélyes, de a „Zuviel-Besitzer” is. Nietzsche ugyanakkor előrelátta az „europäischer Völkerbund”-ot, s az angolszászok és az oroszok fölemelkedését is. A polgári korszak *Gesamtmoral*ja elleni lázadás első formája nála

az eszteticizmus volt, bár ez maga is a polgári korszakhoz tartozik – ezért következik nála azután egy átmenet a vallásiba: „ästhetische Religion à la Buddha; [...] Gott ist tot.”

Mann ugyanolyan tragikus alakot látott Nietzschében, mint saját regényhősében, Adrian Leverkühnben, akinek fiktív életrajza egy sor ponton megfelel a valószínű filozófusénak: a szülőváros, a bordély, a házassági szándék leírása; a szifiliszfertőzés a 21., a szellemi elborulás a 45., a halál az 55. életévben, augusztus 25-én. A regény egy döntő helyen az *Ecce Homo*t idézi föl: az ördög szinte ugyanazokkal a szavakkal ígéri meg a zseniális inspirációt Adriannak, mint amilyenekkel Nietzsche számol be érzéseiről a *Zarathustra* írásakor. Ezért végül egy bizonyos különös személyesség is vegyül a regény befejező soraiba, amikor a történetet elbeszélő humanista barát, Serenus Zeitblom így von párhuzamot szeretett hazája és csodált barátja tragikus sorsa és bukása között, akik ugyanis magukat valamilyen világhódító siker reményében a Gonosznak odaadták, s az egész civilizált világgal, az egész európai kultúrával (Leverkühn a „visszavenni”-akart IX. szimfóniával) szembefordultak: „Mikor dereng föl a végső reményvesztettségből a hitet is túlszárnyaló csoda, a reménység sugára? Egy magányos öregember imára kulcsolja kezét, és így szól: Isten legyen irgalmas árva lelkeknek, barátom, hazám.”¹⁷

JEGYZETEK

¹ MANN 2000. 63, 275.

² MANN 2000. 27.

³ MANN 1993–1997. II. 238.

⁴ MANN 1988. 395.

⁵ MANN 1993–1997. IV. 153.

⁶ MANN 1993–1997. IV. 154.

⁷ MANN 1993–1997. IV. 226.

⁸ MANN 1993–1997. V. 76.

⁹ MANN 1993–1997. V. 81-82.

¹⁰ MANN 1993–1997. V. 160.

¹¹ MANN 1993–1997. V. 161.

¹² MANN 1993–1997. VI. 15.

¹³ MANN 1993–1997. VI. 22-23.

¹⁴ MANN 1993–1997. VI. 72.

¹⁵ MANN 1993–1997. VI. 82.

¹⁶ MANN 1993–1997. VI. 83.

¹⁷ Egy a Miskolci Egyetem Bölcsészkarának jubileumi rendezvényén tartott előadás szerkesztett szövege, mely Thomas Mann – élete során változó – Nietzsche-recepciójáról szól. Thomas Mann elméleti nézeteivel általában a *Thomas Mann és a konzervatív forradalom* (Budapest, Áron, 2013) c. kis könyvben

foglalkoztam, Nietzschevel pedig *A Gonosz birodalmi* c. könyvem (Budapest, Áron, 2011) III. részében, az 5.1. pontban („Mítosz és politikai reakció”).

BIBLIOGRÁFIA

MANN 2000

MANN, Thomas: *Egy apolitikus ember elmékedései* (ford. Györfly Miklós). Budapest, Helikon, 2000 (eredeti: *Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918/1922; a magyar cím nem pontos, mert az „unpolitisch“ nem egyszerűen apolitikus, hanem a politikát kifejezetten elutasító embert jelöl)

MANN 1993–1997

MANN, Thomas: *Essays I–VI*. (hg. v. KURZKE, Hermann–STACHORSKI, Stephan). Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1993–1997

MANN 1988

MANN, Thomas: *Naplók I. 1918–1921, 1933–1939. Válogatás* (szerk. MÁDL Antal, ford. Schweitzer Pál–Soltész Gáspár). Budapest, Európa, 1988 (eredeti kiadás: 1977–1980)